

ЗА ПСИХОЛОГИЧЕСКАТА ХАРАКТЕРИСТИКА У ЙОВКОВ

Елена Димитрова

Всеки голям творец ни въвежда в свои светове, в които живата действителност е претворена от неговия индивидуален поглед и философска концепция. Но той ще постигне истинско изкуство само когато живее с болките на своето време, когато е готов на всякакви жертви за истината. Надареният майстор, както изгарящият от творчески огън Саваот в чудната Сикстинска живопис на Микел Анджело, трябва да вдъхне душа на своите образи, да остави у нас илюзията, че общуваме с истински хора, които неусетно ни внушават хуманния идеал на автора.

„... Художникът трябва в сюжета „да завърже възела“ така, че характеристиките, човешките отношения и жизнените противоречия да се изразят с максимална пълнота“, пише Добин.¹ Но само чрез сюжетните ситуации не може да се даде живот на образа, не може да се почувствува духовната му същност. Езикът на героя, интонациите на неговата реч много говорят за психиката му, за интелектуалното му ниво. Колко експресивна, изпълнена с гальовни обръщения е речта на Наташа.

Цялата противоречивост на Митя Карамазов, неговата неуравновесеност и чистосърдечност са отразени в езика му — несвързан, разпокъсан, изобилстващ с възкличания, с много интонационни градации.

Действията на героя, езикът му непосредствено го характеризират. Но за да се разгърне един сложен, многостранен образ, необходимо е авторът да навлезе в неговия вътрешен свят, да се всели в душата му. Пряката психологическа характеристика е много важен елемент на художественото майсторство. „Прекият психологически анализ изисква от писателя особено умение. Няма нищо по-сुकно от психологизаторското съчинителство, от общата фразеология.“² Нас ни отблъсква един толкова талантлив автор като Пшибишевски, защото неговите тънки психологически характеристики се превръщат в самоцелно чоплене на патологични, извратени души, в описание на техните болезнени кризи и кошмари. И Достоевски особено обича да навлиза във вътрешния свят на хора, психически разстроени, и той се лута в лабиринтите на душата, но неговите образи винаги ще вълнуват със своето трагично чувство за вина, със скритата в тях тревожна, търсеща мисъл на автора, проникнала до дълбоки истини за човека и света.

С какво разбиране улавят трептенията на човешката душа Шекспир, Толстой, Чехов, Шолохов!

¹ Е. Добин, *Жизненный материал и художественный сюжет*, Ленинград, 1956, стр. 192

² Стоян Каролев, *В света на прозата*, София, 1968, стр. 128.

Докато при драматурга похватите на психологическата характеристика са по-ограничени, то белетристът разполага и с богатите възможности на авторската реч, на преките психологически анализи. Още в ранните си творби Толстой учудва със своята психологическа проникателност. Той може да се превъплъти в хора с най-различна душевна нагласа и култура. Толстой, ваятелят на едни от най-живите, най-богатите образи в световната литература, изкусно си служи с авторския анализ, с диалога и вътрешния монолог, с ярки детайли от външността на героите. Той ги оставя свободно да се саморазкрият чрез проявите и изживяванията им. Някои от тях — Пиер Безухов, княз Нехлюдов, водят и дневници, които непосредствено ги характеризират. Гениалният сърцеевец почти винаги прибавя и своите разсъждения и преценки за героя, своите обяснения за неговите постъпки, щедро използва авторската реч, докато Достоевски не я обича. У него тя е много ограничена. Само в „Идиот“ и „Престъпление и наказание“ заема по-широко място. Той разкрива психологическото състояние на героите главно чрез многословни диалози — изповеди. „Да изобразиш вътрешния човек, както го разбираше Достоевски, можеш само изобразявайки неговото общуване с другите. . . В центъра на художествения свят на Достоевски трябва да се намира диалогът. . .“¹

Чехов както в композицията на творбите си, така и в изображението на характерите е пределно пестелив. Той няма склонност към заплетеност, до владяване напрегнати и претрупани със събития сюжети на Достоевски. В своите толкова сбити, малки по обем разкази, само чрез един характерен момент, чрез няколко реплики, в които образът най-ярко се изяснява, той постига дълбоки обобщения и явна типизация. Великият писател подсказва състоянието на своя герой чрез много изразителни външни детайли. Чехов рядко прибегва до прекия психологически анализ. У него психологическата характеристика се съдържа в репликите и в подтекста. Изобщо, както изтъква Стоян Каролев, всеки даровит художник по свои пътища навлиза в душите на хората.²

В нашата литература няма такива титани както в руската, но и в нея можем да посочим немалко класически творби и герои, които са се запечатали в съзнанието ни. Ние още в детството си сме се свързали с Бойчо Огнянов и Рада, с хъшовете и с чичовците, с кака Гинка, баба Илийца и дядо Йоцо. Вазов няма склонност към изобразяване на сложни, многостранни характери. Неговите герои са правилинейни в своите изяви. Те не познават мъчителните вътрешни лутания на княз Андрей, отец Сергей, Пиер Безухов, Разкольников. За Бойчо Огнянов, Соколов, Рада, Странджата патриотичният дълг е върховният смисъл на живота им. Няма у тях интелегентски кризи и колебания. Трудно бихме могли да окачествим белетристичните творби на Вазов като психологически. Особено разказите, писани след Освобождението. Писателят се стреми не толкова да изобрази вътрешния свят на героите си, колкото чрез тяхната съдба да изобличи мракобесието, нечовешките политически нрави в младото княжество. Гражданският патос е в основата на Вазовата белетристика. Но Вазов умее и много непосредствено да внуши душевното състояние на някои герои във важни моменти от живота им.

В други творчески сфери живее Влайков. И той като Йовков обича кротките, трудолюбиви хора, прекланя се пред техните нравствени добродетели. Упованието в провидението, покорството пред неговата воля за Влайков са най-висшите морални устои, които дават на човека духовна красота и сила. Въпреки тази несъстоятелна философска концепция Влайков върно

¹ М. Бахтин, Проблемы поэтики Достоевского, Москва, 1963, стр. 338.

² Стоян Каролев, цит. книга, стр. 129.

улови психиката на патриархалния човек, защото тя му е много сродна. Неговите герои са безконфликтни, семпли, но те носят чара на една неподправена чистота. Влайков спокойно, сладкодумно, твърде разточително разказва за тяхната участ, за делата им. Той не търси емоционални ефекти, няма вкус към психологизуване. По своята нравствена извисеност, по миогледа си Влайков е близък на Йовков, но няма неговата артистичност, нито това богатство от образи, нито тази музика и поезия на речта. Йовков е по-дълбок, по-сложен, религиозността му е очистена от църковния догматизъм. Той обича герои със силни, драматични изживявания. Йовков и Елин Пелин са първите големи майстори на психологическата проза в нашата литература. Но те са много различни по миоглед и творчески натюрел. Философията на Йовков е изградена в общуване с Толстой и Достоевски, след мъчителни вътрешни кризи. „Като свърших гимназия, споделя писателят с проф. Казанджиев, постъпих в школата за запасни подпоручици в Княжево. . . Тогава се зачехох в литературата изобщо. . . Тогава чехох Достоевски. Тогава прекарах и типичната „младежка криза“, преживях и аз „мировата скръб“, но много тежко. Твърде често дълбоко и искрено мислех върху живота, неговия смисъл, изпадах в дълбоки отчаяния. Бях недоволен от себе си. Виждах, че не съм това, което трябва и което исках да бъда. Чувствувах, че нищо няма да излезе от мен, и дълбоко страдах.“¹

Съзерцателният дух на Йовков намира изобавление от тези кризи в идеята за нравственото самоусъвършенстване, за непротивление на злото с насилие, за християнското милосърдие. Йовков обаче няма склонност към аскетизъм и мистика. Той никога не отрече земния живот. Писателят утвърждаваше неговата красота и радости. Въпреки че за нас е неприемлива Йовковата философия, той си остава едно необикновено явление в нашата литература. Йовков ни е близък и скъп със своята безкрайна обич към отрудения човек, с мечтата си за един хармоничен свят, хуманен и нравствен.

Прокуден от любимата Добруджа, мъчен от житейски несгоди и продължителна болест, Йовков става все по-затворен и необщителен. Като средновековен отшелник той търси самотата и тишината, вгълбен в своите спомени и поетични видения. Общественият борби, проблемите на съвременността не го привличат. „Сред тоя свят Йовков е самотен — пише проф. Казанджиев. — Предпочита да се връща назад в миналото и в него да живее. И той непрекъснато е там.“² Революционните борби, на които е съвременник, не го досягат. Писателят търси човечността, загубената нравствена красота в своите спомени от младостта и в чудните легенди, свързани със старинната Жеравна. И всичко, до което се докосне неговото артистично перо, се облагородява и възвисява като под възшебната пръчица на добрия магьосник от приказките.

И в миналото писателят може да вложи идеи, които възбудят съвременния човек. Йовков постави в центъра на своето творчество морални ценности, които важат за всяко време и без които животът би загубил красота и смисъл — човешката съвест и честност, стремежът към хуманни дела, дълбоката отзивчивост към чуждата мъка. За Йовков писателският труд е свещенодействие. Този мълчалив човек безшумно и неуморно работи над своето творческо усъвършенстване, задълбочено проучава нашата и чуждата литература. Неговият необикновен талант се подхранва от големи творци, чието благодатно въздействие се претопява в неповторимото йовковско майсторство. За писателя „Под игото“ си остава ненадминат роман в нашата литература, възхищава се от езика на Елин Пелин, от гения на Пушкин и Гогол. Любимият му писател е Лев

¹ Спирidon Казанджиев, Срещи и разговори с Йордан Йовков, София, 1960. стр. 12—13.

² Пак там, стр. 13.

Толстой. И Йовков като Толстой и Достоевски се интересува от вътрешния свят на човека, и него особено го вълнуват етичните проблеми.

В най-ранните му печатани работи трудно бихме открили бъдещия майстор. Той дебютира със слаби, тромави стихове, в които явно подражава на символизма. През 1910 г. Йовков публикува първия си разказ — „Овчарова жалба. Старопланинска легенда“¹. Още в ранната му белетристика се явяват неговите любими герои — селяни с чисти, непоковарени души. Въпреки известна наивност и сантименталност в повествованието и в диалога Йовков още тогава проявява умение в психологическия анализ, дълбоко се вживява в душевното състояние на своите герои.

И в ранните си белетристични опити той изявява своите индивидуални творчески наклонности, които упорито усъвършенствува, за да стигне в зрялото си творчество до тази класическа простота и психологическа проникновеност, които са гордост за нашата литература. „Това впрочем е един от най-характерните белези в неговото творчество — яснота, простота, широта. Като необятните простори на любимата му Добруджа, като нейното небе и блесналите пътища през зелените ѝ ниви — пише един от най-талантливите му ученици — Димитър Талев. У него няма загадки, няма лутаници, мъчителни проблеми и анализи. . . Той не е ловък магьосник или сплитач на интриги, той е благословен от бога художник, с прост, но могъщ дух. И още други два най-важни белега има в творчеството на Йордан Йовков: нашата земя и нашия, български човек.“² Наред с трудолюбивия, непоковарен добруджански селянин, който е любимият герой на писателя, в творчеството му ще срещнем един твърде богат и разнообразен персонаж. Йовков с голямо вживяване се превъплъщава в хора с различна душевна нагласа, тънко долавя техните индивидуални особености. Йовков обича не само смирените, кротки хора, а и необикновените, героични натури, които така поетично възпя в своите „Старопланински легенди“. При сътворяването на сюжети и образи той винаги се опира на действителни събития и хора. „Не съм написал нито една работа, в основата на която да не стои действително преживяване. Имам добра памет, помня всичко. Почти всеки мотив отнасям в тоя пейзаж, дето съм бил, в тая среда, в която съм живял и която познавам. Вън от тях нищо не бих могъл да напиша.“³ Но той така комбинира и осмисля фактите, че в неговите творби те добиват типичен йовковски облик. До неузнаваемост се променят живите прототипове.

Големият белетрист няма вкус към интригуваща, динамична фабула. Събитията в неговите разкази остават на втори план, те са описани между другото. Повествованието върви спокойно и равно. Писателят използва богатствата на своето творческо въображение, за да даде живот на образите, да се вгълби в техния вътрешен свят, да постигне тази извисена и емоционална атмосфера, която превръща неговата проза в голяма поезия. Йовков не би могъл да се присъедини към изказването на Лев Толстой: „Моите герои и героини . . . вършат това, което би трябвало да вършат в действителния живот, . . . а не това, което на мене ми се иска.“ Нашият класик твърде често не оставя героите си да действуват докрай по своята вътрешна логика. Големият човеколюбец като добра орисница бди над тях, не му дава сърцето да ги остави в греха и падението. За разлика от Елин Пелин, никъде в творчеството на Йовков злото не тържествува.

Толстой и Достоевски, любимите учители на Йовков, имат определена философска концепция, от която нашият автор е силно повлиян. Но у тях

¹ Сп. Просвета, V (1910), кн. VI, стр. 122—123.

² Димитър Талев, Йовков. Четири години от смъртта му, Зора, 15 окт. 1941 г., бр. 6698.

³ Спиридон Казанджиев, цит. книга, стр. 12.

тя не е така враснала в сюжета и в развитието на образите, както у Йовков. Достоевски безпощадно разкри и най-тъмните стихии, „бесовете“ в човешката природа. Наред с такива ангелски чисти души, като Альоша Карамазов, княз Мишкин, Макар Девушкин, Варинка, Соня Мармеладова, които са възпитание на неговия нравствен идеал, той създаде и безнадеждно пропаднали, демонични типове, като Верховенски, княз Валховски, стария Карамазов, Смердяков, Свидригайлов и много други. Сякаш с рентгенови очи е проникнал и в най-скритите кътчета на душата, за да стигне до отчайващи изводи за човека. Зад думите на Иван Карамазов, че да говорим за зверската жестокост на човека е страшно несправедливо и обидно за зверовете, че ако дяволът не съществува и го е създал човекът, то създал го е по свой образ и подобие, звучи скептичният глас на автора. Само някои отделни епизоди и отделни образи са носители на християнската идеология на автора, на идеята, че любовта, непротивлението на злото с насилие ще възродят хората. Но той самият понякога изживява мъчителни съмнения в своето философско веруване, изразени така драматично чрез неговия литературен двойник Иван Карамазов.

Толстой, който създаде цяла философска система, в творчеството си се покоряваше на суровата жизнена правда. С изключение на отец Сергей, Степан Пелагеюшкин, Платон Каратаев неговите герои се развиват независимо от философското мировъзрение на писателя. Те са сякаш живи хора, сложни, противоречиви. И най-симпатичните имат своите човешки слабости, и най-отблъскващите носят в себе си нещо човешко. Много ще се затруднят привържениците на категоричните литературни термини към „положителните“ или „отрицателните“ герои да причислят Вронски, Ана Каренина, чичо Ерощка, Нехлюдов, стария княз Болконски, Иван Илич, Катюша Маслова и др. Любимите герои на Толстой — княз Андрей, Левин, Наташа, Кити — са жизнени, активни натури, чужди на неговата философия на смиреннието.

Йовков е по-последователен от своите учители. Той по-упорито осъществява в творческата си работа християнската етика. Писателят е убеден, че съществува някаква висша сила, която всекиму въздава заслуженото. „Но съдбата на хората все пак е в ръцете на бога“ — разсъждава авторът в „Сенебирските братя“. Тази мисъл е ключ към разбиране на някои специфични черти в творчеството му. Често тя движи сюжетното развитие. Безчовечните сенебирски братя, Индже, Вълчан, Златил получаваха своето наказание. Тази грижа има провидението. А хората не бива никому да мъстят. Като Гроздан в „Жетварят“ те ще се погубят, ако се поддадат на омраза и злоба. Всеопрошението, великодушието и смиреннието спасяват човека от духовна гибел. Те могат да разтърсят съвестта и на закостенели злодеи, много по-силно да им въздействуват от отмъщението. Навсякъде в подтекста на Йовковото творчество сякаш чуваме неговия философски извод: „Любовта ще спаси света, омразата ще го погуби.“ За благородния майстор на пещи каруци Йовков пише: „Мъдрец наистина беше Сали Яшар, много нещо беше преживял, но едно беше ясно за него: с мъки, с нещастия е пълен тоя свят, но все пак има нещо, което е хубаво, което стои над всичко друго — любовта между хората.“ („Песента на козелетата“). Тази мисъл фактически е на автора. Облагородявайки хората, Йовков по свой начин се противопоставя на безчовечната действителност.

Но тази безкрайна доброта понякога се превръща в творческа слабост. Много често жизненият материал навежда писателя на остри класови конфликти. Той изобразява хищни чорбаджии, които безжалостно ограбват труда на своите ратаи или отнемат имота на бедни хора. Йовков пише за тези онеправдани хора с дълбоко съчувствие, той изцяло е на тяхна страна. Но социалните конфликти писателят разрешава съвсем своеобразно и неубеди-

телно. Той внезапно ги заглажда, изкуствено въдворява хармония и мир. Едва ли има друг автор, който толкова да щади героите си, дори и когато са му противни. Но тази християнска хуманност в разкази като „Скитникът“, „Два врага“, „Ройдю“, на места в „Жетварят“ и „Чифликът край границата“ отклонява писателят от реалистичното изображение, води го до необезпечени благоприятни развръзки. В това необосновано разрешение на конфликтите, в това несъобразяване с вътрешната логика на някои герои Йовков е най-уязвим. В такива случаи той изменя на жизнената правда. Но не защото иска да защити експлоатацията, а защото е убеден, че социалното зло може да се разреши само на нравствена основа, чрез духовно усъвършенстване на хората и защото наивно вярва изобщо в човешката съвест. Но Йовков до твърдост познава душата на нашия отруден селянин, разбира неговите мъки и радости. Понякога писателят влиза в противоречие със своята философия на смиреннието. „Защо има гладни, защо има голи и боси?“ — негодува той през устата на Вълкадин. Йовков много вярно е уловил наелектризираната атмосфера преди Септемврийското въстание, причините за неговото избухване. Писателят изцяло е на страната на протестиращите селяни в „Чифликът край границата“. В тези места от творчеството на Йовков суровата жизнена правда влиза в спор с неговата утопична философия, но не е в състояние да я измени. Йовковото светоотношение оставя явни следи върху изграждането на образите, върху тяхната душевна нагласа. Той е измежду най-оптимистичните автори в нашата литература. Със затрогващо доверие и уважение писателят се отнася към обикновения, отруден човек. С най-голяма симпатия Йовков изобразява бедняците. За него те са истинските хора, щедри и великодушни. Сърцето на Йовков е болезнено отзивчиво към сиромашката неволя. Той търсеше красивото, възвишеното в човешката душа, умееше да го изобрази с голяма психологическа проникновеност. Много правилно отбелязва Пантелей Зарев, че „писателят не обича обикновеното и баналното у човека. Привличат го красивото, силното, изключителното, необикновено доброто, необикновено човешкото. И величието на човека празнува тук своя празник.“¹

Както вече казахме, Йовков създаде един свят, населен с твърде различни образи, живи и интересни. Но всички те носят черти, по които веднага ще познаем, че са негови рожби.

Докато Елин Пелин следва Чеховата традиция в композицията на разказите си и в похватите, с които характеризира героите, то Йовков в това отношение е по-близък до Лев Толстой. Разказите на Елин Пелин са истински драматични късове. Той ограничава авторската реч до крайна степен. Действието, психиката на героите се разгръщат главно чрез диалог. Понякога авторът взема участие с много сбит, до съвършенство изразителен психологически анализ. Елин Пелин умее да предаде душевното състояние на героя с точни експресивни епитети и сравнения, да улови непосредствените външни реакции. Само в повестта „Земя“ пряката психологическа характеристика е по-обширна. Героите на Елин Пелин са селяни с първични души. Някои от тях са хитри, лукави, зли, други носят много човешка топлина и благородство. Реализмът на Елин Пелин е по-суров. Той не омекотява безпощадната действителност. В неговите разкази рязко се сблъскват идеализмът и пошлостта. Жестоко се разбиват светлите мечти и чувства в грубия практицизъм, в безчестнето. Съдбата на чистите, мечтателни натури е трагична. Погубен е животът на Липо, на Лепо, на Иглика, на Сълза Младенова, на Лазаринка и Дойно, на Елка и Цвета. В противоположност на Йовков, Елин

¹ Пантелей Зарев, Йордан Йовков, Септември, 1957, кн. 10, стр. 155.

Пелин няма никакво влечение към християнската философия на смирението. Неговите любими герои са активни, борчески натури. Някои от тях с кръв измиват поруганата си чест.

Обикновено Йовков е много по-пространен от Елин Пелин в описанието на героите и на техните изживявания. Преди да ги е оставил сами да се разкрият, той подробно ги представя, рисува тяхната външност, съобщава на читателя своята преценка за тях. Стоил е много висок и едър. Той е приведен, тежък и отпуснат. Когато върви, тялото му се криви и полюлява. Тези външни детайли съответствуват на неговата мекосъщност. По-нататък писателят ни осведомява как той и войниците преценяват героя: „Той е мълчалив, рядко се смее, не се оплаква и не роптае. Ония, които отблизо са имали работа с него, знаят, че е опитен, твърде разумен, при това добродушен и кротък. И войниците от ротата, инак отпуснати в отношенията си, към Стоила хранят неволно уважение“ („Земляци“). Въпреки че според Йовков в истинския разказ авторът трябва напълно да отсъствува, той много често открито издава отношението си към героите. Писателят постига своя идеал във „Вечери в Антимовския хан“ и „Ако можеха да говорят“. Там е успял да се потули. Но в повечето творби сякаш се страхува да не би читателят погрешно да изтъкува образа, да не би неговото впечатление да не съвпада с авторовия замисъл и заради това с грижливо подбрани епитети настойчиво изказва своето мнение. Авторът окачествява Люцкан като „кротък и простодушен човек“, „безгрижна и безобидна душа на птичка божия“. „Възторжената и светла душа на Люцкана беше създадена за свърталище на любовта“. „Простодушният, наивен и глуповат цветар можеше да говори за всичко, без някой да обръща внимание на думите му ...“ „Но друго занимаваше чувствителната душа на Люцкана.“

Противоречив и сложен е образът на дядо Давид. Буен, груб на младини, той е уморил жена си, предизвиквал е лютите клетви на майка си. Авторът го представя вече стар, укротен, мъчен от угризения, но запазил юначеството си. Неговият единствен другар е конят му, за когото старецът всеотдайно се грижи. Писателят подробно описва външността на дядо Давид, която говори за суровия му, войнствен дух. „Неговата външност изведнъж напомняше епическата фигура на опълченец: сурово лице, стреловит поглед изпод гъсти вежди, големи ястакливи мустаци, вече посребрени от времето.“ Йовков не пропуска и сам да характеризира героя с подходящи епитети: „И не без нежност в гласа си и без любов в коравото си и сурово сърце, дядо Давид разказваше за малкия четиригодишен син на Милана ...“

Йовков подробно ни осведомява и за този артистичен майстор, под чиито сръчни ръце излизат красиво нашарени пеещи каруци. „Като всеки ковач, той беше здрав и силен човек, но инък беше благ, тих, вдълбочен в себе си. Той приказваше малко, но и малкото, което кажеше, беше ясно, умно, отмерено. Така Сали Яшар беше прост човек, с изцапани ръце, ковеше желязото и правеше каруци, но имаше вид на мъдрец и неволно вдъхваше уважение дори и на ония, които не го познаваха и нищо не знаеха за изкуството на ръката му.“ И по-нататък авторът пак споделя с читателя своето мнение за героя: „Мъдрец наистина беше Сали Яшар“ („Песента на колетата“). Външният портрет на Индже говори за неговата необикновена сила и жестокост. Писателят открито се намесва в описанието, прави своите заключения: „Той е вече между тях. Леко и стройно пристъпва — познават те тая негова походка на хищник, поспирва се и хвърля бърз поглед на орел. Хубавец е Индже... Юнашкият му вид и напетата му снага подлудяват кърджалините.“ Йовков подробно описва външността на Гроздан, явно издава симпатии си към него. След това обширно описание авторът прави обобщена духовна

характеристика на героя. „Нещо кораво и властно имаше в цялата му фигура, явно беше, че у тоя човек голямата физическа сила е съединена и с голяма смелост, че пътят от думите до делата за него е много къс. Все пак личеше у него една разумна и спокойна воля, която умееше да го въздържа и обуздава“ („Жетварят“). Недоумение буди твърдението на Васил Акъов, че ако „симпатии на автора не са напълно на страната на Вълчан, антипатията му към Гроздан е съвсем открита. Той осъжда Гроздан... А към Вълчан запазва уважение и почит, въпреки неговия заядлив, опърничав характер.“¹ В същност Йовков ненавижда Вълчан. Той постоянно изтъква, че е хищен, безсъвестен, че винаги гледа да подяде възнага деня на тези, които му работят, че единствено от суета и славолубие е толкова активен в селската кооперация. Вълчан отблъсква и с досадните си навици да мушка събеседника си, да му дърпа ушите, да го чука по носа, за да предизвика по-голямо внимание. Тези детайли, както и някои сравнения при описанието на външността му говорят, че той е противен на автора. „Прекарал човек вече, слаб и сух, с очи, дълбоко хлътнали в орбитите си, от което те изглеждаха като на кукумявка, той беше иначе здрав и държелив, ходеше изправен и наперен като петел.“

Изобщо отличителна черта на психологическата характеристика у Йовков е това авторско въведение, изпълнено с много епитети, в което писателят не само надхвърля духовния портрет на героите, но изявява открито и своето отношение към тях. Тази описателна психологическа характеристика е твърде рискована. При един бездарен автор тя неизбежно води към декларативност и схематизъм. Но Йовков никога не се ограничава само с нея. Той постепенно я слива с действията на героя, неусетно навлиза в неговия вътрешен свят. При пряката психологическа характеристика писателят най-често си служи с авторската реч. Много рядко той прибегва до вътрешен монолог и до диалог-изповед. И когато непосредствено анализира душевното състояние на героя, Йовков проявява подчертана склонност към експресивни епитети, в които се съдържа дълбокото съчувствие на автора. Люцкан е неземно чист. Той не се съпротивлява на злото, но вътрешно болезнено реагира на обидите, плаче като дете. Грубите обноски на войниците жестоко го нараняват. „Огорчен, беззащитен и слаб — отбелязва писателят, — той чувствуваше, че умира от мъка, най-злочест и най-сиротен от всички на света“ („Последна радост“). Чрез голямата любов на Люцкан към цветята писателят непосредствено ни внушава колко поетична душа има героят. Бялата хризантема, която получава от непознатото момиче, му връща силите, отнася го в мирния живот, в който неговата единствена радост са цветята. Духовната красота на Люцкан Йовков подчертава и чрез сънищата му, и чрез това тихо блаженство, което го обзема въпреки болестта и физическите страдания. Йовков искрено е изстрадал и съдбата на забравения от света, непригоден за живота началник на крайграничната пощенска станция. „Мечтател“ е блестящ психологически разказ. Чеховска безнадеждност има в него. И Боянов като Люцкан е пасивен, и неговият живот е минал в неволи. Но той е много по-жаден за лично щастие и понеже няма сили да го постигне, е и по-нещастен. Мечтите му са земни, но неосъществими. Когато красивото момиче и родителите му си отиват, Боянов изпада в отчаяние. В своята наивност той е повярвал, че може да разчита на взаимност. Тази илюзия ту се руши, ту възкръсва, за да го доведе до едно болезнено, почти умопомрачено състояние. И тук писателят търси най-силни епитети, за да предаде изживяванията на своя герой, неговите контрастни състояния: „Преди една минута само щастлив и весел, той

¹ Васил Акъов, Съпротивата на таланта, Литературна мисъл, 1965, кн.4, стр. 66.

се усети смазан, убит, налегнат от страшна скръб, която помрачаваше душата му и разслабваше всичките му стави. Едно беше ясно за него: той е пак така сам и нещастен, както по-рано.“ Но това отчаяние внезапно се сменя с радост, че Вера му е обърнала внимание. Той започва да си припомня и най-малките подробности, да отдава значение на незначителни в същност думи, които го изпълват с надежди. Психологическият рисунок на този безпочвеи, нещастен мечтател, който все повече потъва в света на своите химери и почти се побърква, е изключително правдив и тънък. Неговите невероятни блънувания Йовков описва с напрегната, много жива авторска реч.

Боянов тихо ще изтлее в очакване на химерното щастие, което никога няма да дойде. В този разказ Йовков изненадва със своето умение толкова живо да изобрази герой с болезнена душевност. Защото той има явно влечение към хора със здрава психика. Боянов не е сложен интелектуален тип, той е с твърде семпъл вътрешен живот. Мечтите му не надхвърлят тесните рамки на семейното щастие. Но той е безпомощен и тях да осъществи, защото няма реален усет и се насочва там, където не му е мястото. Той би могъл да бъде жалък в очите на читателя, но Йовков не допуска това. Благодарение на тънкия психологически анализ, в който писателят особено акцентува несретата на героя, неговото отчаяно душевно състояние, ние не можем да му се надсмиваме, а само искрено му съчувствуваме.

Съвсем различни са мъчителните изживявания на дядо Недко, които също го довеждат до състояние на блънуване. В този толкова интересен и трагичен образ писателят е вложил много от себе си, от творческите си мъки. Дядо Недко по своята артистичност и вътрешна неудовлетвореност е дълбоко сроден на Талевия Рафе Клинче. Но Йовков в друга насока движи развитието на образа, съобразно със своята християнска концепция.

И тук авторът първо от свое име осведомява читателя за душевния прелом у дядо Недко, като особено подчертава колко пагубно е човек да изгуби вярата и смиренито, да престане да се труди. В същото време задълбочено мотивира предпоставките за пропадането на стария иконописец. Той остава съвсем сам, изоставен от децата си, чувства се излишен, изместен от новите майстори. Дядо Недко се отчайва, обезверява се в бога и в хората. Йовков прекрасно е описал душата на артиста, дълбоко се е живиял в неговите нравствени перипетии и творчески кризи. Преобразяването на дядо Недко е сложен процес, с много лъкатушения, психологически мотивирани. Старият иконописец има остро чувство за собствена вина, която още повече го отчайва. Тези моменти звучат с голяма трагична сила, те са предадени непосредствено, в полупряка реч: „Ето, пролет е, всички работят и се трудят, а той е скръстил ръце и стои. В очите на всеки срещнат човек не чете ли ясно презрение и укор? Некай е прав, никакъв иконописец той не е. Човек дори не е. Пияница е, окаян пияница само и нищо повече!“ Йовков напълно разбира героя си защо се е пропилил и озлобил. Когато поп Стефан въвежда дядо Недко в църквата, той си спомня за миналото и душата му се разтърсва от искрено покаяние. Психологическият анализ се превръща в авторска защита над героя. „Очите на стария иконописец се изпълниха със сълзи, мъка задуши гърдите му... Нима имаше по-злочест и по-обременен човек от него? И от никъде добра дума, от никъде утеха. Исус го гледаше кротко и благо.“ Но дядо Недко пак започва да пне, жестоко оскърбява поп Стефан, защото се отчайва от своето творческо безсилие. Той се разболява от мъка, че нищо не излиза от иконата. И в своето отчаяние вижда Исус такъв, какъвто го изписва. Чрез много характерни външни признаци Йовков предава това необикновено възбудено състояние на артиста, състояние на пълна самозабрава. „Сивата купчина от дрипи се раздвижи. Показа се едно лице сухо, пръстено и жълто и към стария

свещеник се устремиха две очи, запалени и светнали като въглини, блуждаещи и занесени като у някой сомнамбул. Тия очи гледаха, но сякаш не виждаха и не познаваха. "Йовков много рядко прибегва до психологически анализ чрез диалог-изповед. Но при изображението на дядо Недко той майсторски си служи с този похват. Разказът на дядо Недко за неговите мъчителни творчески търсения, за видението на Исуса, непосредствено разкрива богатата душа на твореца. В същото време в него е вложена типичната йовковска философия, че само християнската благодост може да разтърси съвестта, да възроди човека. Речта на стария иконописец е много естествена и проста — разговорна реч на неук човек, но изстрадана, дълбоко емоционална. „Разболях се от мъка вече, отче — разказваше той. — Идеше ми да умира... Болен бях, цял в огън и треска. Сън не ми идеше... Колко време се е минало тъй — не зная, не зная и какво ставаше с мене, буден ли бях или бях задрямал. Изведнъж някаква светлина изпълни цялата стая, бледа и мътна като бяла мъгла. Нищо не виждах в нея отпървен. Но ето след тази светлина се появи той. И досущ тъй, както го виждаш сега. И нивите бяха тъй около него. И кротък и благ беше и тъй милостив, тъй милостив. „Утешителю!“ — извиках. „Господи, Исусе Христе!“ Угасна светлината и той се изгуби. Станах, развивалявах се. Сложих дъската и почнах да работя. Всичко вървеше спорно и леко. Ръката ми повтаряше тъй, щото очите ми бяха видели.“ Дядо Недко е един от най-интересните, най-артистичните образи в творчеството на Йовков. Философската тенденция на автора не умъртвява героя, защото с тънък усет е разгърната душата на твореца.

Писателят няма вкус към интелигентни, които се самоанализират и самонаблюдават. Неговите герои са с естествена, неподправена психика, но много от тях имат богат вътрешен живот. Той често ги представя в моменти на най-напрегнати душевни състояния, умее до най-голяма тънкост да предаде тяхната драма. Образът на Гроздан от повестта „Жетварят“, сложните вътрешни зигзаги, през които преминава, са синтез на Йовковото мировъзрение. Гроздан е доблестен, благороден и смел. Но той загубва навика да работи, озлобява се към Вълчан и все повече затъва в пороци. Авторът задълбочено проследява разгарящата се омраза на героя и нейното пагубно въздействие. Тя опустошава душата му, въпреки че и авторът я намира напълно оправдана. Гроздан става жесток към жена си, нехаен към болното си дете, пропива се, впуска се в кражби. Но никога не може да стане закоравял престъпник като Тачката. Любовта към труда и земята пламват понякога, той започва да се срамува от постъпките си, разкайва се за грубостта към жена си. Но озлоблението, гневът към Вълчан взимат връх. Гроздан е страшно смутен и разколебан, когато разбиват с Тачката прозореца, за да откраднат златния венец от иконата на Исуса. Осветената от мълните икона разтърсва помрачената съвест на Гроздан. Изживяванията на героя са убедителни. Гроздан е по своему религиозен. Затова и угризенията за извършеното кощунство, страшните нравствени кризи за него са съвсем естествени.

Сложният възобновителен процес в душата на Гроздан е изобразен с проникновени вътрешни монолози. Гроздан е измежду малкото герои на Йовков, които се самоанализират. Не само покаяние, но и страх мъчи героя. Главата му гори. През тази безсънна нощ Гроздан премисля в какво се състои неговият грях. Той си спомня с какво благоговение и благодарност е стоял сред узрелите ниви. Гроздан разбира, че неговото падение започва от момента, в който е престанал да работи и се е пропилил. Видението на Исуса го преследва. Съзнанието за тежкия грях го смазва. Гроздан е толкова болезнено възбуден, че започва да халюцинира. Той води драматичен разговор с покойния си баща — в същност разговор с неговата пробудена съвест. В самоанализите на Гроздан

няма интелегентщина. В тях се очертава психиката на един неук, но мислещ човек, у когото религиозното чувство се слива с преклонението пред труда и с любовта към земята. Възраждането на Гроздан завършва сред нивите. Там, пред избуялите жита, спомняйки си сладостта от полската работа, героят намира душевно успокоение, освобождава се от озлоблението. В самоанализите на Гроздан се чувствава и своеобразната религиозност на автора. Той не почита църковните догми и ритуали, но вярва в един всеблаг, справедлив и милостив бог, който благославя човешкия труд, възнаграждава го чрез плодородието на земята. За героя тази концепция е напълно правдива, но като концепция на автора тя е неприемлива.

Последните прояви на Гроздан са необосновани. В тях реалистичното изображение е изместено от утопичното морализиране. Неубедителен е Йовков, когато чрез думите на Монката се мъчи да мотивира своето схващане за непротивление на злото. „Щял да вземе нивите или ги взел вече — нека ги вземе. И той няма добро да види от тях. Ти съвсем без ниви не си.“ Тези думи действуват като балсам върху измъчената душа на героя. Гроздан рискува живота си, за да спаси Вълчан. Той почитателно запалва свещ на опелото му. За автора това всеопрощение е проява на най-възвишена човечност. Изобщо „Жетварят“ е неравна творба. В нея има много поезия, незабравими драматични сцени, проникновени психологически анализи. В същото време морализаторските тенденции на автора развалят художествената цялост. Йовков живо е характеризирал и стария изедник Вълчан чрез описанието на неговата външност, чрез жестоките му реплики с дядо Петър Коконата и с другите слуги в кръчмата. Психологически много ясно е предадено състоянието на честолюбивия чорбаджия, след като Гроздан пред всички му удря плесница. Той се смее сухо, очите му горят като въглени, измъчени и натъжени, а долната му челюст трепери. Вълчан няма никакво съзнание за собствената си вина. Неговият примитивен, заострен от алчност ум не е в състояние да прецени справедливите укори на Гроздан и на другите селяни. И затова той е настръхнал от гняв и обида. Писателят с разбиране е навлязъл и в неговата хищна душа. Йовков с много тънки психологически детайли е предал това привидно претръпване, което временно наставя при силен душевен потрес. Вълчан си мисли, че след разговора с Нейко е успокоен, но мъката изведнъж се връща, примесена с яд, с отчаяние. „Той гледаше пред себе си занесен, забравяше какво е казал и мисълта му пак се връщаше към Гроздана. И неочаквано, като се хвана за глава, извика: — Да ме удари! Мене да ме удари!...“ Вълчан е ярък образ, който писателят много правдиво рисува. Но верен на своя християнски хуманизъм, в края на повестта той внезапно тласка героя към развитие в пълно несъответствие с неговата вътрешна логика. В предсмъртния си час Вълчан се разкайва и казва за нивите на Гроздан: „Аз нямах право да му ги взема и бог ме наказва.“ Изобщо сюжетното развитие на повестта се направлява от философското виждане на автора, от неговия хуманистичен идеал, а не от неумолимите закони на жизнената правда. Това е типично йовковско отношение към сюжета и героите, каквото у Елин Пелин е изключено да срещнем.

В стремежа си да облагороди хората, да заглади социалните конфликти, понякога Йовков гони илюзии като бялата лястовица, която напразно ще търсят неговите несретни герои.

Когато говорим за Йовкови герои, които са му духовно сродни, смятам, че на първо място трябва да поставим Галчев. Той е смел, с романтична душа. Писателят разкрива неговия богат вътрешен живот чрез авторска характеристика и чрез дневника му. Той е единственият герой на Йовков, който води дневник. От изповедите на Галчев преди всичко се хвърля на очи голямата

му човечност, братското му отношение към бедните. Той искрено съчувствува на убийтия татарин, който е вършел дребна контрабанда през границата. Галчев усилено търси изход от социалното неравенство. Явно е, че този проблем много е вълнувал автора, но и той като Лев Толстой му дава наивно разрешение. В дневника си младият офицер изповядва и голямата си любов към Нона. Поетичната душа на Галчев се разкрива и чрез неговото възприемане на природата. Всичко красиво в нея той свързва с любимата. Отначало Галчев се бори с увлечението си, защото Нона има годеник. Йовков много проникновено е предал постепенното разрастване на чувството, безсилието на героя повече да му се съпротивлява. Особено голяма психологическа дълбочина проявява писателят при характеристиката на Нона. Тя е типична йовковска героиня — своенравна, палава, лекомислена, с буйн темперамент и с голям женски чар. Нона е единствената интелектуалка в неговото творчество. Затова и изживяванията ѝ са по-сложни и по-драматични. Нона е интересен, жив образ, с редица човешки слабости. Само от женско самолюбие тя разделя Йосиф от учителката, която искрено го обича, безотговорно, дори нечестно постъпва с годеника си, безжалостно шибя конете, когато кара кабриолета. Но въпреки тези недостатъци писателят успява да ни внуши симпатии към нея. Нона е най-разгърнатият женски образ на Йовков. Той най-дълбоко е проникнал в нейната противоречива душа. Лекомислената, разглежена чорбаджийска дъщеря започва да ухажва младия офицер ей така, от каприз, държи се с него предизвикателно и дръзко, докато постепенно чувството я завладява с такава сила, че я преобразява. Нона обича годеника си искрено, но тя е от тези хора, чиито чувства изbledняват от раздялата. Отначало девойката се бори срещу новото увлечение, упреква се, мъчи я съвестта, но в същото време чувства радостно вълнение. Йовков винаги се съобразява с жизнената, виталистична натура на Нона. Отчаянието бързо преминава. Тя е човек, жаден за щастие. Нона постоянно се самоанализира, търси обяснение и оправдание за постъпката си. Йовков и тук предпочита авторската реч пред вътрешния монолог. Постепенно се очертава характерът на Нона. Той е изобразен в развитие. Невярна на Жан, тя се оказва фатално свързана с Галчев и не може да му измени и след смъртта му. Но до края Нона запазва своя противоречив, своенравен характер. Колкото повече я завладява чувството към Галчев, толкова по-безотговорна става тя към годеника си. Когато получава телеграма, че Жан пристига, не изживява нито тревога, нито угризения. Мъката ѝ по Галчев е предадена с изключително майсторство. Йовков тънко е почувствувал всичките ѝ етапи. С много изразителни епитети и сравнения той ни внушава ужаса, непосилната болка на Нона, когато научава, че Галчев е ранен: „Думите на Милчевски като че я удариха, тя стоеше като гръмната, уплашена, изненадана. Земята сякаш се завъртя около нея и тя щеше да падне... Мислите ѝ се объркваха и късаха, задушаваше я страшна мъка.“ Нона се мията между отчаянието и надеждата. Когато научава от брат си, че Галчев е убит, тя няма сили да стои права, нищо не може да асимилира от това, което чува. После изпада в неестествена веселост, която минава в неудържимо ридание. Когато си дава сметка, че Галчев е загинал заради нея, Нона иска да си скубе косите, да плаче с глас, а след това я обзема тъпо равнодушие. И тя като Ана Каренина преди самоубийството отклонява вниманието си върху най-незначителни неща — с лека усмивка чете една дума, изрязана в кората на дървото, под което седи. Действително при такова отчаяние някакъв инстинкт за самосъхранение сякаш се мъчи да залъже болката, насочвайки макар и за миг съзнанието към дреболии. Питайки за гроба на Галчев, Нона няма сили да произнесе името му. „Гласът ѝ трепна и тя не може да изговори името, което беше на устните ѝ. Сърцето ѝ пак бързо-

бързо заби.“ А когато надзирателят уточнява въпроса ѝ — „За гроба на подпоручик Галчев питаш, нали?“ — неговите думи ѝ причиняват страшна болка. „Тия жестоки, страшни думи прозвучаха край нея като куршуми и пак ѝ се стори, че са лъжа, че ги чува като насън.“ Тези удивително верни психологически детайли говорят за дълбоко познаване на човешката душа. „Чифликът край границата“ е до голяма степен психологически роман. При характеристиката на Нона особено бляскаво се проявява талантливият майстор-психолог.

Ярък женски образ е и циганката Божура. Чрез нейната трагична любов авторът е разкрил първичността на необуздания цигански темперамент. Необикновена е силата на чувството у Божура. То я завладява като хипноза, довежда я до робско покорство. Красивата циганка е готова всичко да понесе от Василчо, дори унижения и изтезания. Нейната дива, примитивна душа не е създадена за тихо щастие. Буйствата, пороците на Василчо я привличат. „Лош бил — говореше си тя сама на себе си, със светнали като на вълчица очи — пиан бил. Аз тъй го искам! Да пие. Да лудува. Аз тъй го искам! И нека ме бие, нека ме тъпче с краката си. О, Василчо, Василчо...“ В самата интонация на речта се чувства дълбокото вълнение на циганката, нейната отчаяна страст. А когато научава, че Василчо щял да си дойде и да се ожени за Ганаила, Божура изпада в най-противоречиви състояния, толкова правдиви за нейната необузdana природа. Това място в легендата е блестяща психологическа характеристика. „Искаше да отиде у Ганаила, да се хвърли отгоре ѝ, да изскуби косата ѝ, да я убие. Но веднага след това изпадаше в отчаяние, силите ѝ я напускаха. И без да вика, без да скуби косата си, тъй както си стоеше подпряла глава на ръката си, тя плачеше и сълзите ѝ течаха по отслабналото ѝ лице. Какво е крива Ганаила, мислеше си тя. Ганаила е господарка, Ганаила е богата, а тя е циганка. И нека се ожени Василчо за нея, те са си lika-прилика. А тя ще отива у тях, ще милва бялата ѝ ръка, русите ѝ коси. Ще се простре на плочите и ще целува нозете ѝ. Само да я пуца в къщата си, само да не затваря вратата си за нея! Цяла нощ тя не спа.“ Когато научава за смъртта на Василчо, Божура тръгва към Куков вир. Тя е като вцепенена. Описанието на този момент е разтърсващо. И тук Йовков може да съпериочи на най-големите майстори-сърцеведи. Много пестеливо, много проникновено писателят предава отчаянието на Божура преди удавянето ѝ, умело подсилва психологическата характеристика с изразителни външни детайли. „Тя стоеше там, превита, неподвижна, обхванала коленете си с ръце, загледана в тъмните и хладни води на Куков вир... В ума ѝ нямаше мисъл, пред очите ѝ беше тъмно, не виждаше водата, не чуваше пляска ѝ. По едно време детето зад нея проплака. Тя трепна и жалостта, която беше се спряла като буца в гърдите ѝ, изби навън, сълзите ѝ рухнаха. Заплака за първи път през този страшен ден. И сълзите ѝ течаха, ставаше ѝ леко.“ В това отчаяние Божура вижда халюцинацията, която я погубва.

И Нона, и Божура са жертва на своята трагична любов. Но те са с различен интелект, с различна душевна нагласа. У Нона външните реакции са по-облагородени. Тя има самочувствие, свикнала е да бъде ухажвана, обожавана. Разглезената чифликчийска дъщеря не би се влюбила така безответно, с такова робско покорство, както Божура. При психологическата характеристика на двете Йовков проявява своя голям дар да индивидуализира.

Писателят не би могъл да живее без вратата в човека и в прекрасното. Този искрен оптимизъм оставя ярки следи в развитието на характерите. Има в творчеството на Йовков грешници като Албена, Славенка, Женда, хищници като Сенебирските братя, Ройдю, Вълчан, Златил, Рали, разбойници като Индже и Шибил. Но те с изключение на Сенебирските братя, Женда и Тач-

ката изживяват нравствено прераждане. Както вече изтъкнахме, не при всички герои това развитие е убедително и обосновано. Йовков е убеден в чудодейната сила на любовта, човечността и красотата. Неговите герои се възраждат под въздействието или на голяма любов, или на великодушен, възвишен жест. Шибил е омаян от хубостта на Рада и от нейното безстрашие. А беят, който го търси под дърво и под камък, когато го вижда толкова снажен и храбър, веднага решава да го пощади. В този йовковски оптимизъм има много романтична красота, нравствена извисеност.

Големи престъпления е извършил Шибил, но красотата на Рада, неочакваните ѝ грижи към него, го преобразяват. Любовта го облагородява. Той престава да граби, всичките си богатства похарчва за подаръци на любимата. В тази легенда има толкова поезия, че ние дори не забелязваме, че липсва логика в сюжета. Необяснимо е как Велико Кехая, който трепери над честта на дъщеря си, се е съгласил да я прати при страшния разбойник, да я изложи на такъв риск. Но нас ни завладява душевното величие на Шибил и Рада. Това е романтична творба, в която авторът търси не логика, а ярки емоционални багри.

Йовков не винаги е така пространен в психологическата характеристика на своите герои. В някои творби той е много лаконичен, само подсказва техните изживявания. Писателят не разгръща вътрешния свят на Рада. Нейният жизнерадостен, героичен характер се очертава само чрез постъпките ѝ и репликите ѝ. Последната сцена е незабравима със своята внушителност и трагизъм. Рада тича към Шибил с прострени ръце, знаейки, че я чака смърт. Шибил разбира, че му е устроена клопка, но не трепва. Той разтваря ръце към Рада, за да я прегърне и пада мъртъв. Само необикновени, героични натури могат така да обичат и така гордо да умрат. Писателят навлиза в душата на разбойника в момента, когато той решава да слезе от планината. У Шибил се борят съмнението и любовта. Той е замислен, тревожен. Но споменът за Рада е като магия, пред която разумът е безсилен. И вече, без да разсъждава, Шибил тръгва към своята гибел. Неговите вълнения са описани с дълбоко вживяване. Писателят се прекланя пред силата на голямата любов, която облагородява, възвисява.

Йовков не проследява как се извършва преломът у Индже, а само го подсказва чрез колоритно описание на външните събития, които постепенно очовечават страшния вожд на кърджалиите. Това подсказване е психологически мотивирано. Ние отгатваме, че проклятията на стария, смъртно ранен свещеник са първият удар върху окаменялата съвест на Индже. Йовков съвсем кратко описва тяхното въздействие. „Но и досега Индже вижда окървавеното му лице, горят го очите му, думите му го пронизват като ножове. И още чува клетвите му.“ Той не се променя изведнъж, гнєви се на себе си, че започва да усеща жалост, мъчи го мисълта за Пауна и за детето му, което е разсякъл с ятагана си. Досега се, че за окончателния прелом решаваща е срещата със стареца, който му разказва за грабежите и убийствата на Карафеиз и Индже и го моли той да им стане господар и закрилник. За въздействието на тези думи писателят само подсказва: „Индже се засмя — първата му усмивка през тая пролет.“ А когато се сбогува със стареца, той му благодарил за думите и оставя на всяка лопата по една жълтица — явно е, че те са разтворили сърцето му за доброто. Лаконично описва Йовков и насладата на Индже, когато чува хвалебствената песен за него. Този момент е един от най-поетичните. В него е скрит нравственият замисъл на легендата — че в благородните дела е смисълът на човешкия живот. „Индже слуша. И трепва като чува, че пеят за него. Пеят за Индже млада войвода; как води дружина от триста мина, как гората и планината плаче за Индже, за да я отърве от

хайдути; как милост има Индже за сиромаси... Звъни песента под ясното небе, ронят се думите като зърна от тежки класове. Индже слуша. Нещо сладко се топи в гърдите му, от очите му се проронва сълза и пада върху бялата грива на коня му. Първата му сълза, която Индже беше пролял през живота си.“ Индже е романтичен образ, с изключителни контрастни черти. Той е необикновен и в жестокостта, и в благородството. Титанична красота има в тази легенда.

Йовков е голям майстор и на косвената психологическа характеристика, | предадена чрез много изразителни детайли. От външните реакции на някои герои, от техните развълнувани реплики ние разбираме какво изживяват. Дядо Давид с часове мълчи и пуши, мълчанието му е прекъсвано от силни въздишки, мъчи го безсъние, а ако заспи, сънят му е неспокоен, обръща се ту на една, ту на друга страна, бълнува. За голямото страдание на дядо Давид, за неговите угризения за минали грехове ние разбираме и от бълнуванията на стареца: „Той шепнеше нещо, тихо, нежно почти, молеше се, увещавахе някого, оплакваше се може би, и болка, страшна болна имаше в тия неразбрани думи и в тоя глас, тъй изменен и тъй непривичен за него. . . той спеше, но изглеждаше бледен и измъчен като мъртвец.“ Когато започва да се строи пощенската станция, дядо Давид разбира, че той и конят му стават излишни. Йовков пак не описва пряко неговото душевно състояние, а чрез външните му прояви ни внушава отчаянието и озлоблението му. Дядо Давид става груб, набива стария овчар, пропива се. Тези реакции са много явно уловени, те напълно съответствуват на първичната, необузdana природа на стареца. Йовков не разяснява смъртта на дядо Давид. Но ние се досещаме, че препускайки в бесен галоп, старецът сам я е търсил. Трагедията, вътрешната драма на стария митнически стражар, остават в богатия подтекст на разказа. Без психологически анализ, чрез ярки външни детайли авторът внушава и трагедията на бедния селянин в „Другоселец“. Антерията му цялата е в кръпки. Когато изважда кесията, за да плати глобата, ръцете му треперят. И ние разбираме уплахата му. Той е толкова разтревожен, че не се и докосва до храната, която му донасят, кляка до падналото конче и слага главата му до коленете си. И този разказ има богат подтекст. От външните детайли ние си създаваме представа за тежкия живот на този кротък селянин, трогателно привързан към кончето си, което му е и единствената материална опора. Много лаконичен е Йовков и в разказа „По жицата“. Още с първото изречение авторът ни подготвя за несретата на героя. И позата на жената говори за тежка неволя — тя е седнала превита в каруцата, с отпуснати краища на забрадката, за да ѝ е по-леко. Селянинът поглежда към овцете, задържа очите си над тях, но не ги вижда, а погледът му блуждае, пълен с грижа. Когато започва да си свива цигара, пръстите му треперят. Той няма сили да обясни на Моканина защо е довел болното момиче в този край. Речта му е накъсана, развълнувана: „Дохтори: колко дохтори променихмe. Водя го сега аз. . . хъм. . . как да ти кажа. . . На мене да остане, не вярвам, ама жени нали са, пък болна е, чедо е. . . Гласът му трепна и той замълча. Загледа се, затегли без нужда ту мустациите си, ту брадата си, небръсната отдавна, корава, прошарена с цели снопчета от бели косми.“ С тези толкова ярки детайли Йовков проникновено разкрива душевното състояние на нещастния баща. И ние чувствуваме колко отчаян е той, разбираме, че цялото му съзнание е завладяно от тревога по детето му. Писателят не се впуска в разсъждения за по-нататъшната съдба на Нонка. Той само описва тъжната група: майката с черната забрадка, болното момиче, легнало до нея в каруцата, и високия селянин, който крачи прегърбен и води кончето. Толкова безнадеждност има в тази картина!

Във „Вечери в Антимовския хан“ и „Ако можеха да говорят“ Йовков е пределно пестелив в художествените похвати. В тези цикли няма пряка психологическа характеристика. Външно действието тече спокойно, почти липсва фабула. Фактически върху тази еднообразна сцена — кръчмата на Сарандовица и чифлика на хаджи Петър, Йовков проследява различни човешки съдби и характери.

И стари, и млади са омагьосани от красотата на Сарандовица. Нейният хан като магнитна сила ги привлича. Там синът на Матаке прахосва всичките си пари, там и самият Матаке се забравя и изпразва кесията си, а дядо Моско заради красивата кръчмарка изоставя жена си и болното си дете и се погубва. Налудничавият Баташки стреля по младата Сарандовица и се самоубива. А Калмукът, който вечно дреме на масата, с брадва в ръка защитава Сарандовица от румънците и загива като рицар. И в този цикъл женската хубост е фатална сила, заради която си струва човек да загине. Мъжете са хипнотизирани от чара на кръчмарката, но никой няма лоши помисли, никой не се опитва да я закачи и обиди. И тук, както в „Ако можеха да говорят“, Йовков само набелязва външните контури на образите, но те са живи и индивидуализирани. Писателят особено съчувствува на учителя Палазов, беден, самотен мечтател, с потиснато самочувствие, който жадува за човешка топлина и ласка. Йовков не надниква в духовния образ на Сарандовица, не разяснява нейното отношение към тези влюбени в нея мъже. Само загатва чрез постъпката ѝ към дядо Моско, че тя е много човечна. И в този цикъл витае романтичният дух на автора, който облагородява и възвисява своите герои.

В чифлика на хаджи Петър се случват събития — Василен се оженва, овдовява, увлича се по Велико Железарина, след това по Захария, разочарова се от него и се свързва с Велико Железарина. Единият от слугите — Панко — се оказва разбойник, който се опитва да убие Галунка и да обере чифлика. Умира чичо Митуш, Захария продава чифлика и всички прислужници остават без работа. От тези събития може да се изгради интригуваща фабула, но Йовков няма вкус към такъв вид повествование. Те са описани между другото, никак незабелязано. Авторът не анализира душите на своите герои, само скицира вътрешния им портрет с някои детайли от поведението им. Галунка е гальовна с животните, грижлива към чичо Митуш, Захария се е оженил по сметка, ухажва Василен, лъже я, а в същото време страда, че се е продал. Хаджи Петър е скъперник, но има жалостиво сърце, спасява гълъба от смърт, трогва се от появата на белия гълъб на прозореца му. Йовков отминава такива важни психологически моменти като любовните увлечения и разочарования на Василен, предсмъртните изживявания на чичо Митуш. Писателят не се стреми да разгръща човешките характери, а да внуши общата атмосфера в чифлика, дълбоката привързаност между хората и домашните животни. Трогателно е прощаването на Василен и на слугите с воловете след продажбата на чифлика: „Ще се разпилее добитъка — каза Марин, — кой знае кой ще му бъде господаря, кой ще го гледа.

— Човек всякак може — каза Петър овчаря. — И ще се оплаче, и свой ще намери. А добитъка, добитъка. . . На него какво му е, никой не зне. . . Като няма език да каже. . .

— Балан, Балан. . . Къде отиваш, Балан? Къде отиваш? — говореше му Василен и го милваше. — Кой ще те купи, Балан? . . . Ще те гледат ли хубаво, Балан? Кажй, Балан, . . . кажи . . .“ В тези реплики тържествува Йовковата човечност. Те разкриват благородството на простите ратаи, които повече са загрижени за съдбата на добитъка, отколкото за себе си. В предсмъртния си час чичо Митуш отива в обора, за да се прости с воловете. С последни сили той милва по челото Балан. „Като изреди два-три вола, чичо Митуш се

спря — умори се и се разтрепера, повече не можеше. И простря ръка към всички останали волове и ги загледа. Избелелите му устни нещо шепнеха. Той се обърна към Аго и Марина и със същите разширени, замислени за нещо важно очи, каза: — Отадям си, момчета, отадям си!“ Тази сцена по-убедително от пряка психологическа характеристика говори за поетичната, нежна душа на чичо Митуш.

Наред с хората в чифлика Йовков изобразява и животните. И те имат свой вътрешен живот и подчертана индивидуалност. У тях писателят вижда човешки черти. И те са красиви, снажни, силни, необикновени като любимите му герои. Той отлично познава нрава на различните животни, характерните им движения и пози. Анадолецът се отличава от другите кучета със своята смелост и сила. В борбата си с вълците той извършва подвизи. Йовков е изключителен майстор на детайла. Анадолецът крачи бавно като мечка, погледът му е самоуверен и горд. След като прогонва вълка, той е настърхнал, със запалени очи като вългени, гневен, як като лъв. Съвсем различно по характер от другите кучета е жълтото куче. То е с неспокоен, скитнически дух, не го свърта на едно място. Много грация и красота има у кобилата Аяя. Нейното препускане из полето, описано така живописно и динамично, говори за буйния ѝ, непокорен характер. А сестра ѝ по човешки тъгува след трагичната ѝ смърт. Чрез много характерни външни прояви Йовков изобразява своенравния черен жребец, който тъгува по хергелето, отчаяно брани свободата си. „Често пъти, както стоеше пред яслата и ядеше, той трепваше, преставаше да дъвчи и, с подигната глава, като държеше стиската сено в устата си, той се ослушваше. В тъмнината на обора светеха само черните му очи, изпълнени с някаква тъга. . . Понякога нощно време, сред вятъра и виелицата, която бучеше навън, долитаха далечни, неясни звуци. Черният жребец слушаше с дигната глава. И ето, ясно се чуваше звънец, изцилваше кон. Връщаше се хергелята. Очите на черния жребец пламваха, той захващаше да се върти на мястото си, да цвил. Не се успокояваше вече ден-два.“

Йовков и Елин Пелин първи в нашата литература насочиха вниманието си към интересното, трудно достъпно за човека животинско съзнание. Двамата автори много си приличат в изображението на домашните животни. И двамата виждат у тях човешки черти, проявяват към тях голяма любов и уважение. У Йовков животинският свят е по-разнороден, населен с повече видове животни. Колкото и да са очовечени, те си имат своите неповторими нрави, жестове, уловени от писателя с удивителна точност, така че никога не можем да ги смесим с хората. И във военните разкази оживяват незабравими образи на животни. Ние обикваме този немощен сляп кон, който е трогателно привързан към войниците и така безропотно и послушно изпълнява своите задачи, само и само да не го разделят от тях („Другар“).

По човешки обича граниচারите и кучето Балкан. Когато румънските власти окупираат Добруджа, то залинява, не иска да яде, очите му угасват от скръб. Йовков търси човешкото дори и у звяра. И вълчицата, когато е майка, трябва да бъде почитана, защото майчинството изобщо е свято. Иван Белин никога няма да си прости, че е отнел живота на бялата вълчица-майка. В нейния предсмъртен поглед той прочита безкрайна болка по рожбите ѝ, майчина жертвоготовност. По своето дълбоко познаване на животните Йовков може да съперничи на Джек Лондон. Тяхната своеобразна психологическа характеристика е обикновено косвена, предадена с извънредно точни, изразителни външни детайли. Писателят най-често по израза на очите и по някои живи реакции разкрива вътрешния свят на животните, техните мъки и желания.

Много интересни психологически проблеми съдържат военните разкази и очерци на Йовков. С тях той бележи първите си успехи в литературата. По-късно те станаха обект на съвсем изопачени тълкувания, които и досега не са напълно изживени. Най-напред за тях се отзовава Михаил Арнаудов, който много ясно е схванал същността им. Той подчертава, че най-характерното за тях е „душата: душата на хората, които вижда и постоянно наблюдава, душата на мъртвите предмети, оживели под неговия поглед и неговата собствена душа най-сетне, с която читателят бързо се слива, за да тръпне и се вълнува като нея“¹. Дълбоко е вникнал в Йовковите военни разкази и Боян Пенев, който открива в тях „картини единствени в литературата ни със своята съдържателност и художественост“. Големият наш литературовед подчертава лиризма и хуманизма на тези разкази. „Той не е обзет от омраза и злоба към врага, нито от заслепен и реторичен патриотизъм.“² Докато много от по-късните изследователи на Йовков му приписват „боево въодушевление и упоение“, „възхищение от войната, от нейния победен марш и парадност“, дори Бакалов открива „поклонничество пред българския империалистически милитаризъм, презрение към масовия български селянин“, на когото писателят гледал „като на пушечно месо“³, то Боян Пенев много точно е посочил най-типичното за Йовковите военни разкази: „Навред ние долавяме неговото страдание към измъчения човек, неговата скръб при вида на опустошенията и разоренията, които оставя след себе си една озверена маса, хипнотизирана от страхотите и кървавата стихия на войната.“⁴ Макар и съвсем бегло, Б. Пенев споменава и за психологическото майсторство в тези разкази. Йовков мрази кресливия, показан патос. Той е искрено разтревожен за личната съдба на редовния боец, интересува се от неговия интимен свят. Писателят не може да се помири с разрушенията и убийствата, но не разбира причините за това безумие. Той приема войната като някаква страшна, но неотменна съдба. „А войната продължава и като че няма да има край. Но Стоил не искаше да осъжда когото и да е. Щом това е тъй, значи необходимо е, и друго средство няма“ („Земляци“). Тези разсъждения са и на автора. Мирогледът на Йовков не му позволи да стигне до енергичен протест. Но идват моменти, когато и той чувства цялото безсмислие на войната и възроптава против нея. „Но войната, която виждаше сега, беше безмилостна и страшна, и главно, неясна и неоправдана“ („Последна радост“). Йовков щади читателя от страшни, потресаващи сцени, каквито ще срещнем у Толстой, Ремарк и Шолохов. Той като Хайнрих Бюл разкрива нечовешкия образ на войната чрез мъчителните изживявания на своите герои, чрез тяхната осакатена съдба. В „Бели рози“ няма сражения, няма бойно поле, покрито с трупове. Но ние виждаме как войната разрушава мечтите на младостта, как разбива живота на хората. И сега някои изследователи на Йовков наред с верните наблюдения над военните му разкази особено подчертават неговия боен екстаз, откриват фалшив и гръмогласен патос. В същност писателят често се възхищава от необикновената твърдост, от търпението, с което нашият воиник понася и най-непоносимите мъки. Неговите воиници са храбри, самоотвержени, но не и ентузиазирани. Йовков дълбоко изживява тихото страдание на тези обречени хора. Те смирено носят своя жребий, замислени и

¹ Проф. М. Арнаудов, Разказите на Йордан Йовков, Отечество, 1916, кн. 36 и 37.

² Боян Пенев, Йордан Йовков. Разкази, том първи. Съвременник, 1931, бр. 35 и 36.

³ Вж. Малчо Николов, Творческият път на Йордан Йовков, София, 1938, стр. 5, 6, 9; Д. Б. Митов, Белегристи, А. Страшимиров, Елин Пелин, Йордан Йовков, София, 1939, стр. 121—122, 123; Иван Мешков, Йордан Йовков. Романтик-реалист, София, 1947, стр. 31, 35, 259; Г. Бакалов, Йордан Йовков. Разкази, т. III, Звезда, 1939, кн. I, стр. 41—42.

⁴ Боян Пенев, цит. статия.

скръбни. Толстой наред с преклонението си пред безшумния героизъм на простите войници като Веленчук, Платон Каратаев, на тежко ранените в първия севастополски разказ, безпощадно разголява моралното разтление, жестокостта на висшите офицери, за които войната, храбростта са само средство за получаване на високи награди, за издигане във военната йерархия. „Тщеславие, тщеславие и тщеславие навсякъде — даже пред смъртта и между хора, готови на смърт за високо убеждение“ — с болка се провиква той, анализирайки опустошените души на Калугин, княз Галцин и тяхното окръжение. Дори княз Андрей е готов да пожертвува най-скъпите си хора за една минута слава на бойното поле при Аустерлиц. Този интересен психологически проблем — за суетните, самолюбиви подбуди на героизма, не занимава Йовков. Висшите офицери са вън от неговия творчески обсег. Главният герой на военните му разкази е простият войник. Йовков единствен в нашата литература е вникнал с такава психологическа дълбочина в душата на бойния колектив в различни моменти от неговото ежедневие, почувствувал е всичките нюанси на неговото вътрешно състояние в боя и в затишието. И никъде не е премълчал тази пронизваща сърцето тревога пред дебнещата опасност. За Йовков храбростта е примирение пред неизбежната участ, момент на хипноза, на претръпване. Устремът към огъня не е някаква войнствена екзалтация, а ужас, отчаяние. „И сякаш този адски шум и трясък, тоя страховит размах на една могъща, невидима стихия хипнотизираше душите, привличаше ги неотразимо с тайнствената притегателна сила на зинала, бездънна пропаст. По-скоро да се върви, да се види, да се умре, но да свърши. Но да се гледа, да се чака на едно място беше невъзможно и непоносимо. Невидима сила, вън от дълга, вън от заповедите, стоеше зад нас и ни тласкаше напред, както ярката ослепителна светлина привлича и зове заблудените в нощта птици“ („Първата победа“).

Проблемът за смъртта, за трагичната обреченост на войниците, който толкова много вълнува Толстой и във военните му разкази, и във „Война и мир“, непрекъснато занимава и Йовков. Той го чувствава с болезнена острота. Най-често описва голямата тревога на войниците пред боя. За него това не е страх, а естествен инстинкт за живот. В тези единствени в нашата литература психологически характеристики на бойния колектив Йовков е постигнал изключителна дълбочина. В тях се откроява големият хуманист. Много тъжни са Йовковите военни разкази и дневници. От тях ни облъхва смирената, но безутешна скръб на невинно осъдените. Неговите войници са винаги замислени, „изтръпнали в болката на някаква голяма тъга“ („Първата победа“). В „Земляци“, когато тръгват на поход, войниците са възбудени, приказливи и весели. Но Йовков вижда в тези прояви не патриотичен ентузиазъм, а спотаена тревога. „Но това е болезнено, нервно състояние, което под шегите и смеха крие голямо безпокойство“, пояснява авторът. И в нощния сън няма покой. Това свръхнапрежение, ужасът, който се изживява в боя, продължава и след него. „Нощта, която иде след боя, е всякога една мъчителна и безпокойна нощ. Още живее и пълни душата трепетът на преживените ужаси, пред погледа още въстават и чезнат кървавите видения на боя, още глъхне някакво далечно смъртно ехо на топовни гърмежи, на замиращи ура. Настъпва напрегнато и странно мълчание, като че изпълнено с тежкото, прекъснато дишане на безсилие и умора. . . А мракът, който поглъща и скрива всичко в тъмния си хаос, като че изведнъж донася и едновременно от всички страни приближава някаква скрита, дебнеща опасност.“ С такъв тънък психологически анализ на душевното състояние след боя започва очеркът „Пред Одрин“. Чувствителната, човеколюбива душа на писателя се слива с душата на целия боен колектив. Проникновената психологическа характеристика често се превръща в лиричен вътрешен монолог, в откровена лична изповед, в която е събрана мъката на всички Йовкови събратя

по съдба. „Преставя неотразимата хипноза на множеството, опияняващото общо възбуждение и треска и душата се сепва, като след тежък сън. Боже мой, — война, сражения, кърви! И какво още ще донесе съдбата, която ни дебне, какво ще донесе още утре, — утре, след тая само нощ. . . Безсънната сега не тежи и не измъчва. Напротив, чувствуваш детска радост, че имаш една цяла дълга нощ, която ще тече бавно, много часове, когато сякаш вратите ще бъдат затворени за грижи, за безпокойства, за самата съдба дори“ („Отвъд“). И напрегнатото очакване на смъртта писателят е предал с разтърсваща сила: „Всички мълчат, сякаш никой не говори, защото в ума на всички е една мисъл, едно чувство в душите: очакването. Защото всички живеят минутите на обречени жертви. Чака се само часът“ („Кайпа“). Най-често Йовков говори за тази пареща сърцето болка пред мисълта, че си обречен. Особено мъчителни са проверките след сраженията. „На бойното поле няма тая рязка граница между живота и смъртта. Защото от тия, които са останали живи, които хвърлят шепа пръст върху гроба на убития другар или, най-често, споменават с болка неговото име — мнозина от тях са отбелязаните вече жертви на смъртта. Тя ще ги грабне след ден, след час, след минута може би“ („Първата победа“).

В подтекста на военните разкази и очерци и в проникновените психологически анализи се чувства колко авторът страда за мъченията на бойците, за погубването на техния млад живот, колко неприемлива за него е тази жестокост. Йовков вижда хората във войнишки шинели през един романтичен поглед, който облагородява, разкрасява. Той не премълчава и ужасите на войната. Но не върху тази страна слага ударението. Авторът подбира такива моменти, които разкриват не тъмните, зверски инстинкти, а човешкото, възвишеното. Неговите войници са кротки, непоковарени, неспособни на греховни помисли, а още по-малко — на лоши дела. Те с братска преданост си помагат, когато са в беда, не изпитват никаква омраза към врага. Болзенното чувство на обречени не ги превръща в страхливци. Бойците на Йовков влизат в огъня самоотвержено, убедени, че изпълняват патриотичен дълг. Писателят се прекланя пред тяхното мъжество и устойчивост. „Всички стихии, всички лишения и нужди, всички болести и мъки бяха се сдружили против тях. Те не отстъпиха. Тяхното велико страдание беше равно само на тяхната велика любов“ („Един спомен“). Писателят се интересува не толкова от физическите мъки, колкото от душевните терзания на бойците. Необщителният иначе автор е така разтърсен от кошмарната действителност на фронта, че не може да се въздържа от лирични отклонения, в които изповядва пред читателя своите лични изживявания и размисли. Много от военните му разкази са написани в първо лице, във формата на дневник. Те са вълнуващи самоанализи, които звучат като тежка присъда над войната. Големият човеколюбец беше безкрайно далеч от кръвожадните изстъпления на Кирил Христов и Любомир Бобевски. Неговият патриотизъм никога не се изроди в шовинизъм. Йовков несправедливо е обвиняван в апология на войната. Това е просто клевета. Тя му е органически противна. Както отбелязва един от неговите изследователи, „макар че до неотдавна беше прието да се смята за неин певец, влюбен в страхотната стихия на боя, в същността на произведенията си Йовков е истински и дълбок отрицател на войната“¹.

За Йовков войниците от противния военен лагер са нещастни братя, на които той искрено съчувствува. Големият хуманист страда и за техния разбит живот. Очеркът „Пред Одрин“ е изява на най-възвишено човеколюбие. Бедните турски войници са също така скъпи на писателя, както българските. Потресен, той описва покритото с труповете на турски войници поле. Това е

¹ Ефрем Каранфилов, Войникът в строя и в литературата, София, 1956, стр. 71.

най-суровата картина в творчеството на Йовков. Но и тук авторът запазва естетическа мярка, щади читателя от отвратителни зрелища. Външното описание ни въвежда в една непоправима човешка трагедия, която сам авторът не може да издържи. Неговата изповед звучи като вопъл: „Но всичко това беше тъй странно, тъй необикновено, тъй силно поразяващо със своя ужас, като че не беше действителност, а видение на тежък и болен сън. . . Не мога повече да гледам, дори конят ми уплашено се тегли назад и пръхти. Ужасът стигаше тия граници, когато кръвта застива в жилите, когато сърцето, свито от болка, преставя почти да бие.“ В застиналите пози на убитите врагове писателят търси последните им прояви на другарство и човечност. „Те лежаха неподвижни, неми. Но това безмълвие беше изпълнено с тая нежия, другарска привързаност, която те са чувствували, когато рамо до рамо са вървели напред и която като че още живееше в изстиналите им сърца. . . И, струва ми се, че тия мъртъвци, над които не пада ни една сълза, над които тежи само безсърдечно равнодушие и отчужденост, отнасят за всякога в блуждаещите си души голямата печал на горка самотност.“ Тази необикновена психологическа характеристика на загиналите врагове разтърсва със своята трагична сила и хуманност. Големият сърцевед много пестеливо, чрез някои външни детайли, възкресява интимния свят на убитите турци, вниква в душата на техните близки. „Какво нямаше тук? Ръчни медни воденици за кафе, джезвета, филджани . . . После чорапи от дебела, груба прежда, фланели, ризи. И ясно и изведнъж изпъкваше пред мене тъжната интимност на семейството, трагичната участ на човека, на бащата. . . Тия ризи, тия бедняшки прикърпени дрехи, и те са били грижливо сгъвани с треперящите пръсти на някоя любяща ръка и върху тях са паднали едрите, горчиви сълзи на раздялата.“

Йовков не разбира грабителския характер на Междусъюзническата и Първата световна война. Но неговият хуманизъм стопля всичките му военни разкази с една безкрайна обич и уважение към обикновения човек. В задълбочените психологически характеристики на бойния колектив, изправен между живота и смъртта, в авторските самоанализи мощно звучи пълното отрицание на войната. Йовков особено подчертава братството между народите на враждуващите страни. Войниците с топлота приемат годениците гърци, които по грешка попадат в българската застава. С момичето те се отнасят като с родна сестра, сприятелият се с годеника ѝ („Случайни гости“). Идеята, че любов и братство трябва да свързва народите, е вложена и в разказа „Светата нощ“. Докато Константин Петканов и Г. П. Стаматов видяха само как войната погубва човешкото у хората, то Йовков и сред нейните зверски изстъпления търсеше и намираше благородството, другарската пожертвователност, безшумния героизъм на човека от народа. „Той ни показа не как човек се превръща в животно, как се оголват инстинктите, а как успяват хората въпреки безумието и нищетата, въпреки крушенията, до които достигат, да останат винаги човещи.“¹ Йовков не идеализира войната. Нанстина той не отрази войнишките бунтове, но не премълча страданието на бойците, нито протеста им. В „Последна радост“ Йовков говори и за озверяването на войниците, за страшния глад, за пораженията на холерата, за „глухия и гневен ропот“, който се събира в душите. В този разказ бунтът на писателя срещу войната е най-открит. Във военната белетристика на Йовков се отделят от войнишката маса няколко незабравими образа. Един от неговите любимци е Стоил от повестта „Земляци“. Този кротък селянин, с чиста и богата душа, тъгува за полската работа, за семейството си. Чрез текста на църковната служба, която Стоил изпълнява с такова чувство, ние разбираме неговото душевно състояние: „Господи! — пее

¹ Симеон Султанов, Йовков и неговият свят, София, 1968, стр. 34.

високо Стоил. Отпада душата ми от униние, утвърди ме в своите слова.“ Когато свършва, той се прекръства, задържа дясната си ръка на гърдите и остава неподвижен, загледан в земята. И пак писателят подчертава неговата мъка. „Той има изглед на човек, изтръпнал и вцепенен в някакво голямо страдание.“

Когато е свободен, Стоил с часове прекарва в полето, гледа ливадите и си мисли за село, чувствава непреодолимо влечение към полския труд. Тъгата на Стоил е в същност присъда над войната, която откъсва хората от техния естествен живот, от семействата, отнема им човешките радости и накрая жестоко ги погубва. И Люцкан, този странен, неземец човек, създаден да живее сред мечти и цветя, беззащитен и чист като княз Мишкин, е в крещящо несъответствие с безчовечната военна действителност. И в неговата жестока участ чувстваме протеста на големия хуманист. В слабата немощна фигура на полуормалния цветопродавец авторът е вложил нежна душа и стоическо търпение. С трогателна обич Йовков е изваял неговия образ. Истински шедьовър е описанието на Люцкановата смърт. Отчаянието, мъката по живота, физическите болки, бълнуванията и блаженият унес на агонията са описани с изключително психологическо майсторство. И в смъртта си Люцкан е така поетичен, както в живота. Бялата лайка, която друг умираещ едва ли би забелязал, озарява последните мигове на този несретник, доставя му голяма радост. „Погледът му не се отмести вече в друга посока. И ето, като по някакво чудо сякаш лицето му се разведрияше, някаква тиха и вдъхновена радост раздипляше бръчките му, отпъждаше сенките. В угасналия вече поглед заблещука слаба искрица, устните се помъчиха да се усмихнат.“ Тази косвена психологическа характеристика ярко очертава нежната душевност на Люцкан. Писателят живо е предал външните реакции на умиращия, чийто угаснал поглед зърва бялото цветче. Особено много говори за радостта, която то му доставя, тази усмивка на сковаващите се вече от смъртта устни. Страданията на Люцкан, неговата безсмислена смърт, са по-убедително отрицание на войната от най-патетичните антивоенни лозунги.

Военната белетристика на Йовков е едно от най-оригиналните явления в нашата литература. Тя единствена съдържа такива проникателни наблюдения над вътрешния живот на бойния колектив в различни моменти от тежкото военно всекидневие. Никой друг наш автор не се е занимавал и с такъв интересен проблем като психологията на героизма, на екзалтацията по време на боя. Във военните разкази и дневници се проявяват много характерни черти от неповторимия творчески портрет на Йовков. И на фронта, както в мирния живот, той търсеше човечността, нравствената красота. Неговите земляци са родни братя на този непокован, трудолюбив добруджански селянин, който е любимият му герой. Във военните разкази психологическият анализ освен чрез описателна авторска реч е изразен и чрез дълбоко емоционални авторски изповеди, чрез възбуждащи лирични отклонения. У Йовков, както и у Елин Пелин пейзажът е одухотворен. Той подпомага психологическата характеристика на героите. Но докато у Елин Пелин пейзажът е само много подходящ емоционален фон, у Йовков понякога е елемент на самия психологически анализ. Чрез начина, по който някои герои възприемат природата, ние разбираме душевното им състояние. Съмненията на Шибил след хабера на Рада са подсилени внушително от неговото виждане на заобикалящия го пейзаж: „Планината беше се спотаила тиха, замислена, сякаш гледаше след Шибил и питаше: къде? Домъчня му на Шибил, съмнението като червей загриза сърцето му.“ Но когато радостта, че ще види Рада, прогонва тревогата, на него му се струва, че реката пее. „А дълбоко в дола нещо пееше — реката ли беше това? — пееше тъй тихо, тъй хубаво.“

Всичко красиво в природата Галчев свързва с Нона: „Колко пусти и безрадостни ми се сториха тия полета, когато додох тук! Като че бях попаднал в някаква пустиня. Сега е друго, сега връз всичко Нона е сложила някакъв отпечатък от себе си; когато вървя из някой път(. . .), аз чувствавам живите следи, които Нона е оставила след себе си — нещо от блясъка на очите ѝ, от усмивката и гласа ѝ, от тропота на коня ѝ!“ . . . От това романтично виждане на природата ние разбираме колко безумно е влюбен младият офицер. Когато Божура, мъчена от ревност, си спомня думите на Жечевица, че хаджи Вълко няма да даде дъщеря си на пияницата Василчо, зарадвана и успокоена, си тръгва към къщи. През своя влюбен поглед тя вижда природата също така развеселена като нея. „Искаше ѝ се да пее, искаше ѝ се да тича. Едри звезди трептяха над черните покриви и сякаш ѝ се усмихваха. Зад нея шумяха корините. Чувала ги беше и други път. Сега като че бяха бодри мъжки гласове, които пееха. . .“

Във военните разкази пейзажът е меланхоличен, безутешен, както душата на войниците и на автора.

Като всички големи писатели и Йовков до съвършенство владее майсторството да гради жив, емоционален диалог, чиито богати интонации точно предават душевните трептения. Той с художествена мярка вмъква диалектизми, отлично познава живата реч. Когато четем Йовковия диалог, имаме илюзията, че чуваме действителен разговор на хора от народа. Репликите на героите дооформят техния портрет, непринудено допълват пряката психологическа характеристика. Да си спомним развълнуваната, разпокъсана реч на дядо Недко, или на бащата на болното момиче, или на Галчев, когато изповядва чувствата си пред Нона, отчаяните възклицания на Божура, спокойния, мъдър тон на Сали Яшар. Без да са сложни, интелектуални натури, героите на Йовков са живи, индивидуализирани, с богата душа. Авторът не обича вътрешния покой. Неговите герои изживяват драми, минават през тежки нравствени перипетии. Гроздан, Шибил, Индже, Токмакчията, дядо Давид, дядо Недко, Сали Яшар, Божура, Рада, Нона, Галчев са хора със силни страсти, с голямо горение. Йовков винаги се съобразява с тяхното интелектуално ниво и темперамент, никога не им приписва непристойци на тях книжни думи и разсъждения. А това е белег на голямо майсторство. Писателят има подчертана склонност към хора от народа със здрава психика.

Въпреки специфичния йовковски похват да движи развитието на героите съобразно своя нравствен идеал и философска концепция, благодарение на проникновения, точен и убедителен психологически рисунък, много от тях той спасява от схематизма и романтичната едностранчивост. Разнообразни са неговите художествени средства. Той е еднакво вълнуващ и внушителен и в подробния пряк психологически анализ, и в лаконичната, косвена характеристика, постигната чрез умело подбрани детайли и естествени реплики. Детайлът обикновено изобразява външните реакции на героите и техните характерни жестове. Йовков най-често прибегва до пространно описание на душевните състояния, в което авторската реч, изпълнена с експресивни епитети, с открити преценки, заема най-голямо място. Много рядко в творчеството му срещаме вътрешен монолог, диалог-изповед, полупряка реч, въпреки че той изкусно си служи и с тях.

В своите търсения Йовков се поддаваше на илюзии, мъчеше се да примири непримирими класови конфликти. Ние не можем да приемем неговата идея за непротитвление на злото, за християнското смирение и всеопрощение, вярата му в справедливото providение. Но животът би загубил своя смисъл без тази човечност и нравствена извисеност, които владеят в творческия свят на Йовков. И затова ние с особена наслада навлизаме в този поетичен свят, който с магическа сила на голямото изкуство пречиства и облагородява.